

ПОГРЕБНЯК В. Я.,

кандидат юридичних наук,
докторант кафедри цивільного права № 2
(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого),
суддя
(Касаційний господарський суд
у складі Верховного Суду)

УДК 347.124

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2020.2-1.34>

ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ ПРИПИНЕННЯ СУБ'ЄКТИВНИХ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ, ЩО НЕРОЗРИВНО ПОВ'ЯЗАНІ З ОСОБОЮ ЇХ НОСІЯ

Автор звертається до розгляду актуальної проблеми припинення суб'єктивних цивільних прав, що нерозривно пов'язані з особою їх носія, які також названі в юридичній літературі особистими суб'єктивними цивільними правами. Встановлюється, що такі права не наділені здатністю до переходу між учасниками цивільного обороту, у зв'язку із чим припиняються внаслідок припинення існування їх носія.

Піддається аналізу положення статті 1219 Цивільного кодексу України, у якій закріплено перелік суб'єктивних цивільних прав і обов'язків, що нерозривно пов'язані з особою спадкодавця. Розглядається порядок припинення таких суб'єктивних цивільних прав, як: 1) особисті немайнові права; 2) право участі в товариствах і право членства в об'єднаннях громадян; 3) право на компенсування шкоди, завданої каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я; 4) права на аліменти, пенсію, допомогу або інші виплати, встановлені законом.

Окрема увага присвячена визначенню змісту категорії «зобов'язання, нерозривно пов'язане з особою кредитора». Встановлюється, що для виявлення таких правовідносин можна застосовувати щонайменше два критерії. Першим виступає характер зв'язку між суб'єктами, які вступають у відповідні правовідносини. Такий зв'язок повинен мати довірчий характер. Другим критерієм визначено характер причинно-наслідкової моделі, що закріплена в нормі права. Зокрема, зобов'язання є таким, що нерозривно пов'язане з особою кредитора, якщо із припиненням останнього пов'язується припинення відповідних суб'єктивних цивільних прав. Водночас автор зазначає, що в окремих випадках законодавець пов'язує припинення суб'єктивних цивільних прав у зв'язку із припиненням їх носія з мотивів юридичної доцільності.

Також у статті розглядається феномен посттативних суб'єктивних цивільних прав, які мають немайновий характер, і наводяться приклади виключних випадків, коли майнові суб'єктивні цивільні права існують певний проміжок часу у відриві від суб'єкта.

Ключові слова: припинення прав, особисті права, смерть фізичної особи, ліквідація юридичної особи, фідучіарні відносини.

Pohrebniak V. Ya. Some features of termination of subjective civil rights inextricably linked with a person

The author attends to consideration an actual problem of termination of subjective civil rights that inextricably linked with a person to whom they belong that called also

in legal literature personal subjective civil rights. It is defined that such rights can't transfer between participants of civil legal circulation and that's why terminates due to termination of a person to whom they belong.

The article 1219 of Civil Code of Ukraine that provides a list of subjective civil rights and obligations that inextricably linked with a testator is analyzed in the paper. An order of termination of such civil rights as mentioned below are analyzed: 1) personal non-material rights; 2) right to participate in partnership and right of membership in citizen's association; 3) right to demand compensation for causing maim or other harm to health; 4) rights on alimony, pension, aid and other payouts provides by law.

Considerable attention is devoted to category "obligations, inextricably linked with a person of creditor". It is defined that at least two criteria can be applied to define appropriate relationships. The first is a character of connection between persons who get into appropriate legal relationships. Such relation need to be confidential. The second criterion is a character of casual model fixed in legislative provision. Particularly an obligation can be defined as relationship inextricably linked with a person of creditor when termination of appropriate creditor terminates appropriate subjective civil rights. But at the same time the author notes that in some cases legislator associates termination of civil rights with termination of persons to whom they belong not because of a personal character of appropriate rights but because of legal expediency.

A phenomenon of postative non-material subjective civil rights is considered in the article and the author gives the examples of exceptional cases when material subjective civil rights exist in isolation from a person during some time.

Key words: *right termination, personal rights, death of person, liquidation of legal entity, fiduciary relationships.*

Вступ. Правова природа суб'єктивних цивільних прав, що нерозривно пов'язані з особою їх носія, які також названі в цивілістичній літературі «особистими» суб'єктивними цивільними правами, нині є до кінця нерозкритою на рівні наукових положень. Проблема актуалізується тим, що приписи чинного цивільного законодавства України не встановлюють чітких критеріїв, які визначають необхідність віднесення суб'єктивного цивільного права до відповідної категорії правових можливостей учасників цивільних правовідносин, а також не закріплюють їх переліку.

Існуючі фрагментарні приписи нормативно-правових актів щодо цього дозволяють стверджувати, що характерною ознакою суб'єктивних цивільних прав, що нерозривно пов'язані з особою їх носія (далі – особисті суб'єктивні цивільні права), є їхня невід'ємність (невіддільність) від суб'єкта (наявність нерозривного зв'язку з його особою). Ця властивість відповідних правових можливостей безпосередньо впливає на прояви їхньої динаміки, зокрема на порядок припинення. У цьому сенсі вбачається, що невід'ємність конкретизується тим, що суб'єктивні цивільні права не наділені здатністю до переходу. Із зазначеного випливає, що припинення існування суб'єкта, якому належать відповідні особисті суб'єктивні цивільні права, водночас повинно позначати і припинення відповідних прав. Як відомо, відповідно до загальноприйнятої наукової позиції, суб'єктивні цивільні права взагалі не можуть існувати у відриві від їх носія як самостійний правовий феномен.

Проблеми особистих суб'єктивних цивільних прав і порядку їх припинення були предметом розгляду таких учених-юристів, як: М. Агарков, С. Алексєєв, Г. Дормідонтов, Л. Еннексерус, І. Жилінкова, І. Калаур, О. Кохановська, Є. Крашенінніков, Л. Криволапова, Р. Майданік, О. Міхно, Є. Мічурін, Н. Можаровська, В. Надьон, О. Отраднова, І. Спасибо-Фатєєва, Р. Халфіна, Є. Харитонов, Г. Харченко, Я. Шевченко, С. Шимон, Р. Шишка, В. Яроцький та ін.

Постановка завдання. Мета статті полягає у визначенні особливостей припинення суб'єктивних цивільних прав, що нерозривно пов'язані з особою їх носія.

Результати дослідження. На рівні положень чинного цивільного законодавства України концепція особистих суб'єктивних цивільних прав втілюється в розрізних нормативних приписах, що містяться в різних частинах основного акта цивільного законодавства України. Водночас орієнтовний перелік суб'єктивних цивільних прав, що мають особистий характер і є невіддільними від їх носія, закріплюється в ч. 1 ст. 1219 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України), яка також свідчить про те, що особистий характер можуть мати як речові, так і зобов'язальні суб'єктивні цивільні права.

Цим нормативним положенням, зокрема, встановлюється, що не входять до складу спадщини права й обов'язки, що нерозривно пов'язані з особою спадкодавця, зокрема:

- 1) особисті немайнові права;
- 2) право участі в товариствах та право членства в об'єднаннях громадян, якщо інше не встановлено законом або їхніми установчими документами;
- 3) право на компенсування шкоди, завданої каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я;
- 4) права на аліменти, пенсію, допомогу або інші виплати, встановлені законом;
- 5) права й обов'язки особи як кредитора або боржника, передбачені у ст. 608 ЦК України [1, ст. 1219].

1. Що стосується *особистих немайнових прав*, то за своєю суттю вони являють собою суб'єктивні цивільні права панування. Їх припинення у зв'язку із припиненням існування їх носія є логічним, оскільки ці суб'єктивні цивільні права належать відповідній особі у зв'язку з характеристиками її особистості, як-от талант, творчі здібності, або мають індивідуальний характер у зв'язку з особливостями благ, стосовно яких вони існують, наприклад, право на здоров'я, життя, особисту недоторканість тощо. Так само право на ім'я, право на зміну імені, на використання імені, на повагу до честі і гідності, на недоторканість ділової репутації, на повагу до честі та гідності мають індивідуальний характер. Вони належать кожній особі, виступають базовими правовими можливостями, невід'ємними від неї. У зв'язку із цим і припинення суб'єкта відповідних суб'єктивних цивільних прав спричиняє припинення таких правових можливостей.

2. Стосовно припинення *права участі фізичних і юридичних осіб у товариствах та права членства фізичних осіб в об'єднаннях громадян* варто зазначити, що донедавна в цивілістиці панувала думка, що такі права також мають особистий характер. Особливе значення в утворенні юридичної особи відводилось складу засновників (учасників). Припускалось, що між ними існує більш тісний зв'язок, ніж той, що зазвичай складається між учасниками цивільних правовідносин, адже він має довірчий характер, що і зумовлює започаткування засновниками спільної справи.

Проте під час наукового осмислення особистий характер аналізованих прав поступово ставився під сумнів. Зокрема, якщо учасником господарського товариства є юридична особа, то на загальних зборах такого товариства її представляють фізичні особи. Забезпечити особисту участь юридичної особи на загальних зборах через її фікційний характер неможливо. Крім того, наявність особистого зв'язку між учасниками юридичної особи, які самі є юридичними особами, є досить сумнівною. Результати розвитку практики правореалізації і правозастосування втілились, зокрема, у ст. 23 Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю», у ч. 1 якої визначається, що в разі смерті або припинення учасника товариства його частка переходить до його спадкодавця чи правонаступника без згоди учасників товариства [2, ст. 23]. Саме тому в п. 2 ч. 1 ст. 1219 ЦК України обґрунтовано зазначається, що право участі нерозривно пов'язано з особою спадкодавця у випадку, якщо інше не встановлено законом або установчими документами [1, ст. 1219].

3. Положення чинного цивільного законодавства України пов'язують зі смертю фізичної особи або припиненням юридичної особи припинення суб'єктивних цивільних прав вимоги. Очевидно, що в такому разі припинення існування суб'єктивного цивільного права

також пов'язується із припиненням існування відповідного особистого немайнового блага. Зокрема, за своїм змістом *право вимагати компенсування шкоди, завданої каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я* (п. 3 ч. 1 ст. 1219 ЦК України), пов'язується з відновлювальним впливом на особисте немайнове благо – здоров'я (фізичне і духовне). У зв'язку із цим припинення існування відповідного особистого немайнового блага виключає необхідність здійснення відшкодування як засобу його відновлення. Те саме стосується *права вимагати сплати аліментів, пенсії, допомоги або інших виплат, встановлених законом* (п. 4 ч. 1 ст. 1219 ЦК України). Це право пов'язується з обставинами, що стосуються конкретно визначеної особи, детермінують особливості її правового статусу, мають індивідуальний характер. Яскраво це демонструється характером пенсії. Її розмір залежить від стажу роботи особи, наявності або відсутності професійних захворювань, розміру заробітної плати тощо. Усі ці обставини стосуються конкретно визначеної особи, у зв'язку із чим її правонаступники не можуть набувати права вимоги стосовно відповідних виплат.

4. Водночас п. 5 ч. 1 ст. 1219 ЦК України посилається на ст. 608 ЦК України, яка в контексті правоприпинення, що пов'язується зі смертю фізичної особи або ліквідацією юридичної особи, оперує категоріями «зобов'язання, нерозривно пов'язане з особою боржника», а також «зобов'язання, нерозривно пов'язане з особою кредитора», проте не розкриває їхньої сутності. У цивілістичній літературі такі зобов'язання називаються, зокрема, персоніфікованим. Підставою для їх виникнення слугують фідучіарні (особисті) правочини (від лат. *fiducia* – «довіра»), тобто ті, що базуються на особливо довірчих відносинах між суб'єктами, які їх учиняють [3, с. 106].

Положення чинного цивільного законодавства України не містять уніфікованого переліку таких зобов'язань, у зв'язку із чим їх можна визначити за допомогою двох критеріїв, що підлягають одночасному застосуванню. Першим виступає характер зв'язку між суб'єктами, які вступають у відповідні правовідносини. Цей критерій є досить умовним і базується на практиці побудови відповідних правовідносин. Другим критерієм виступає визначення смерті фізичної особи або ліквідації юридичної як підстави для припинення відповідних зобов'язань. Інакше кажучи, критерієм для кваліфікації виступає визначена нормою права причинно-наслідкова модель. За відсутності чіткого нормативного визначення сутності «зобов'язання, нерозривно пов'язаного з особою боржника», а також «зобов'язання, нерозривно пов'язаного з особою кредитора» саме такий підхід виявляється найбільш ефективним.

Використання такого критерію дозволяє встановити, що відповідними зобов'язаннями виступають, зокрема, правовідносини представництва. Щодо цього п. 3 ч. 1 ст. 1008 ЦК України встановлюється, що договір доручення припиняється на загальних підставах припинення договору в разі смерті довірителя або повіреного [1, ст. 1008]. Крім того, п. 3 ч. 1 ст. 1141 ЦК України встановлює, що договір простого товариства припиняється в разі смерті фізичної особи – учасника або ліквідації юридичної особи – учасника договору простого товариства, якщо домовленістю між учасниками не передбачено збереження договору щодо інших учасників або заміщення учасника, який помер (ліквідованої юридичної особи), його спадкоємцями (правонаступником) [1, ст. 1141]. Це нормативне положення відображає підхід, згідно з яким фактичні відносини між учасниками простого товариства можуть мати довірчий характер, що, однак, не є визначальною їхньою характеристикою.

Побудову переліку суб'єктивних цивільних прав, нерозривно пов'язаних з особою спадкодавця, що закріплений, зокрема, у ст. 1219 ЦК України, за принципом *numerus clausus*, уважаємо, неефективною, що слушно зазначено в сучасних наукових джерелах [3, с. 107]. Це підтверджується і практикою правозастосування, яка безпосередньо стикається із проблемами віднесення суб'єктивних цивільних прав до таких, що нерозривно пов'язані з особою їх носія. Як приклад можна навести ухвалу Верховного Суду України від 31 липня 2012 р. у справі № 6–31376ск12, якою Суд, розглянувши касаційну скаргу, відмовив у відкритті касаційного провадження, зокрема зазначив, що апеляційний суд правильно виходив із того, що за ст. 1219 ЦК України не входять до складу спадщини права й обов'язки, що

нерозривно пов'язані з особою спадкодавця, оскільки рішенням Солом'янського районного суду від 11 червня 2008 р. зобов'язано Закрите акціонерне товариство «Європорт» придбати квартиру саме на ім'я ОСОБА_3 з передачею саме ОСОБА_3 правостановлюючих документів на придбану квартиру (ухвала Верховного Суду України від 31 липня 2012 р. у справі № 6–31376ск12) [4]. Відповідна ситуація неодноразово ставала предметом правової оцінки різних судів, але велике значення водночас мала саме наявність або відсутність у відповідних суб'єктивних цивільних прав властивості нерозривності зв'язку з особою носія.

Аналіз нормативних положень привів деяких учених до висновку, що окремі особисті суб'єктивні цивільні права можуть «переживати» у часі своїх суб'єктів і продовжувати існувати певний проміжок часу після смерті особи, що змушує переосмислити поширену наукову думку, що суб'єктивні цивільні права не можуть існувати без зв'язку з особою. Відповідні правові можливості називаються Р. Стефанчуком посттативними (від лат. *post* – «після», *thanos* – «смерть»). Учений відносить до таких прав, зокрема, право членів сім'ї, близьких родичів та інших заінтересованих осіб на відповідь, а також на спростування недостовірної інформації щодо особи, яка померла (ч. 2 ст. 277 ЦК України); право дітей, вдови (вдівця), а якщо їх немає, – батьків, братів і сестер на відкликання згоди, наданої фізичною особою, яка померла, на показ, відтворення або розповсюдження фотографій або інших художніх творів, на яких її зображено (ч. 1 ст. 308 ЦК України) та ін. [5, с. 97–101].

Справді, у такому разі очевидно, що в зазначених випадках ідеться переважно про захист честі та гідності померлої особи. Хоча варто погодитись і з тим, що в сутнісному змісті відповідних прав наявний елемент почуттів членів сім'ї, а також близьких родичів до померлої особи.

Проте порушена проблема пов'язується з унікальним феноменом динаміки і статичності суб'єктивних цивільних прав. Щодо цього, наприклад, О. Демичев і О. Ісаєнкова зазначають на підставі положень законодавства Російської Федерації, що існування таких понять, як «права померлого», «обов'язки померлого» тощо, фактично позначають наявність у відповідної особи суб'єктивних цивільних прав і обов'язків, що є нонсенсом [6, с. 89]. А. Радомська вже на підставі положень чинного цивільного законодавства України зазначає, що після смерті виконавця особисті немайнові права не припиняються і повинні дотримуватись всіма особами, які використовують його виконання [7, с. 184].

Ураховуючи викладене вище, вважаємо, що говорити про перехід відповідних особистих суб'єктивних цивільних прав після смерті фізичної особи до її спадкоємців не можна. Такі права позбавлені здатності до переходу. Водночас існування інструментів їх захисту дозволяє стверджувати, що вони продовжують існувати після смерті особи, незважаючи на особистий характер. У такому разі йдеться про таку їхню здатність, як делегованість, яка дозволяє здійснювати їх третіми особами, зокрема членами сім'ї або близькими родичами, замість носія. Це ж підтверджує те, що суб'єктивні цивільні права, зокрема особисті, можуть існувати у відриві від суб'єкта, однак такою здатністю наділені не всі, а лише окремі суб'єктивні цивільні права.

У цьому контексті можна стверджувати, що здатністю до існування протягом певного строку у відриві від суб'єкта наділені й майнові права, що можуть переходити між учасниками цивільних правовідносин. Прикладом такої конструкції виступає юридичний механізм спадкування. Вбачається, що у проміжок часу між відкриттям спадщини і набуттям спадкоємцями відповідних суб'єктивних цивільних прав останні існують у відриві від суб'єкта. Зокрема, померла особа-спадкодавець уже не може мати відповідні суб'єктивні цивільні права, а спадкоємці ще не набувають їх. У цей період охорона спадкового майна здійснюється в інтересах спадкоємців, відказоодержувачів і кредиторів спадкодавця (ч. 1 ст. 1283 ЦК України) [1, ст. 1283], однак, як ми знаємо, відповідно до офіційної позиції Конституційного Суду України, інтерес є домаганням отримати певне благо, а тому не являє собою суб'єктивного цивільного права на нього [8]. Водночас він може бути передумовою виникнення такого права.

Висновки. Окреслене вище дозволяє зробити висновок, що припинення існування суб'єктивних цивільних прав, яке спричиняється смертю фізичної особи або припиненням

юридичної особи, за загальним правилом, свідчить про існування нерозривного зв'язку між таким правом і особою його носія.

У контексті прав панування, що існують, зокрема, на особисті немайнові блага, такий зв'язок детермінується індивідуальним характером відповідних немайнових благ, їхньою невіддільністю від особи. Зокрема, здоров'я, життя, честь, гідність, свобода тощо належать певній особі і не можуть бути відділені від неї. У зв'язку із цим відповідні суб'єктивні цивільні права розкивають особливості й цих благ. Це ж визначає і характер зв'язку права вимоги з відповідною особою. Зокрема, якщо право вимоги пов'язується з поновленням особистого немайнового блага або його зміст і обсяг детермінуються обставинами, що пов'язані з індивідуальними особливостями управоможеної особи, то в такому разі таке суб'єктивне цивільне право вимоги також набуває характеру нерозривно пов'язаного з особою.

Водночас в окремих випадках нерозривний зв'язок суб'єктивного цивільного права з особою зумовлюється існуванням на її стороні певних обставин особистого характеру, наприклад, перебуванням в черзі осіб, що потребують поліпшення житлових умов. Крім того, законодавець також використовує відповідні обставини правової реальності для побудови правоприпиняючих юридичних схематизацій за ознакою правової доцільності у випадках, коли для відповідних суб'єктивних цивільних прав не характерний нерозривний зв'язок із суб'єктом.

Як показав науковий аналіз, теза про те, що окремі суб'єктивні цивільні права, зокрема й ті, що нерозривно пов'язані з особою їх носія, можуть «переживати» суб'єктів, яким вони належать, містить під собою не лише наукове, а й нормативне підґрунтя. Це дозволяє визнати, що в окремих виняткових випадках суб'єктивне цивільне право може існувати самостійно у відриві від суб'єкта, у стані, коли воно не належить нікому. Однак варто зважати на те, що це виняток із загального правила, а не загальноприйнята правова модель. Загалом же це демонструє гнучкість цивільно-правового регулювання і здатність норм цивільного права регулювати певним чином відносини з урахуванням інтересів суб'єктів, що перебувають у певній правовій обстановці, а також морально-етичних запитів суспільства, навіть у тому разі, коли для цього необхідно робити виняток із загального правила.

Список використаних джерел:

1. Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 р. № 435–IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № № 40–44. Ст. 356 (зі змінами).
2. Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю : Закон України від 6 лютого 2018 р. № 2275–VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 13. Ст. 69.
3. Анікіна Г. Юридичні наслідки смерті як юридичного факту у цивільному праві. *Університетські наукові записки*. 2012. № 3 (43). С. 104–112.
4. Ухвала Верховного Суду України від 31 липня 2012 р., судова справа № 6–31376ск12. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/25636278> (дата звернення: 05.08.2019).
5. Стефанчук Р. «Посттанативні» особисті немайнові права фізичних осіб. *Вісник Академії правових наук України*. Харків, 2005. № 1 (40). С. 97–107.
6. Демичев А., Исаенкова О. Смерть с точки зрения права. *Государство и право*. 2008. № 8. С. 86–89.
7. Радомська А. Окремі питання переходу особистих немайнових суміжних прав юридичних та фізичних осіб. *Часопис Київського університету права*. 2014. № 3. С. 182–185.
8. Рішення конституційного суду України від 10 грудня 2004 р. № 18-рп/2004 у справі № 1–10/2004 (справа про охоронюваний законом інтерес). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v018p710-04> (дата звернення: 15.07.2019).

